

ВЕСНІК БДУ

НАВУКОВА-ТЭАРЭТЫЧНЫ ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА
УНІВЕРСІТЭТА

ВЫДАЕЦЦА 3 КРАСАВІКА 1969 ГОДА
АДЗІН РАЗ У ЧАТЫРЫ МЕСЯЦЫ

СЕРЫЯ 4

2, 2009

Галоўны рэдактар

В.Р. РУДЗЬ

Рэдакцыйная калегія серыі:

Н.Б. МЯЧКОЎСКАЯ (адказны рэдактар),

А.М. АНДРЭЕЎ, Т.Д. АРЛОВА, З.І. БАДЗЕВІЧ, С.Я. ГАНЧАРОВА-ГРАБОЎСКАЯ (нам. адказнага рэдактара), Т.М. ВАЛЫНЕЦ, С.В. ДУБОВІК (нам. адказнага рэдактара па журналістыцы), В.Л. ЖУК (нам. адказнага рэдактара), С.М. ЗАПРУДСКІ, В.І. ІЎЧАНКАЎ, І.І. КАЗІМІРСКАЯ, Н.С. МАКАРЭВІЧ (адказны сакратар), Н.М. НИЖНЁВА, Б.Ю. НОРМАН, М.Р. ПРЫГОДЗІЧ (нам. адказнага рэдактара), В.П. РАГОЙША, І.С. РОЎДА, В.М. САМУСЕВІЧ, Л.П. САЯНКОВА, Л.Д. СІНЬКОВА, С.С. СТЭЛЯ, Н.Т. ФРАЛЬЦОВА, В.В. ХАЛІПАЎ, М.В. ХАЎСТОВІЧ, Л.У. ХВЯДЧЭНЯ, І.А. ЧАРОТА, Т.І. ШАМЯКІНА

МІНСК
БДУ

Мікіта Віктаравіч Супрунчук – кандыдат філалагічны навук, старшы выкладчык кафедры тэарэтычнага і славянскага мовазнаўства. Выкладае сербскую мову (тэарэтычную граматыку і практыку маўлення), «Уводзіны ў мовазнаўства», «Агульнае мовазнаўства». Распрацаваў электронныя тэсты ў сістэме «E-University». Сфера навуковых інтарэсаў: славянскае мовазнаўства, агульная граматыка, матэматычная лінгвістыка.

М. В. Супрунчук – аўтар каля 30 навуковых артыкулаў, сярод якіх: «О существительных pluralia tantum в славянских языках» (2000; у сааўт. з Б. Ю. Норманам); «Да пытання аб перадачы сербскай анамастыкі па-беларуску» (2002); «Некаторыя асаблівасці нязменных прыметнікаў у сербскахарвацкай мове» (2004); «Статус і спалучальнасць марфемы паў- у беларускай мове» (2004); «Формальныя асновы рода в русском языке» (2004); «О взаимодействии грамматических категорий имени существительного в сербском языке» (2007); «Конкуренция мужского и среднего родов у заимствований в современном сербском языке» (2007); «Проблемы нармавання беларускай, латгальскай і сербскай моў» (2009).

З’яўляецца адным з кіраўнікоў Мінскага лінгвістычнага гуртка «Тэхніка лінгвістычнага даследавання».

М.В. СУПРУНЧУК

ТАКСІС У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ: АСНОЎНЫЯ ЗНАЧЭННІ І СРОДКІ ВЫЯЎЛЕННЯ

Рассмотрена сущность таксиса и история его изучения. Исследуется типология таксисных значений и средств их выражения в белорусском языке, а также роль вторичных предикатов в отражении временных отношений.

The taxis main features and the history of taxis studies are considered. The typology of taxis meanings and taxis expressions is investigated, as well as the role of secondary predicates in time and tense conveying.

1. Сутнасць катэгорыі «таксіс». Катэгорыя таксісу належыць да агульнага катэгарыяльнага комплексу тэмпаральнасці. Ясна, што такая важная сфера, як часавая лакалізацыя выказвання (і, значыць, храналогія падзей, у ім апісаных), не магла не цікавіць даследчыкаў (гл., напрыклад: (Козинцева 1991; Comrie 1985; Fabricius-Hansen 2006)). Вывучэнне характарыстык і значэнняў, уключаных зараз у катэгорыю таксісу, пачалося значна раней, чым быў уведзены сам тэрмін.

Катэгорыя таксісу як такая была вылучана ў 1946 г. Л. Блумфілдам і Б. Л. Уорфам у індзейскіх мовах. Сама ж з’ява, натуральна, трапляла пад увагу раней, проста з іншымі назвамі: паслядоўнасць часоў, каардынацыя часоў, дапасаванне часоў, адносны час і інш. Савецкія даследаванні таксісу былі стымуляваны артыкулам Р.В. Якабсона 1957 г. (рускі пераклад – 1972 г.). У цяперашні час у русістыцы і беларусістыцы можна вылучыць два асноўныя падыходы да вывучэння таксісных адносін: першы звязаны з паняццямі (семантычнымі, функцыянальна-семантычнымі) катэгорыямі (І.І. Мешчанінаў, Ю.С. Маслаў, А.У. Бандарка, В.С. Хракоўскі, А.М. Цясевіч (гл. Цясевіч 1987) і інш.), другі – з камунікацыйнай граматыкай (Г.А. Золатава, М.У. Усеваладава, Н.К. Аніпенка, А.П. Бяцёна (гл. Бетёна 2005) і інш.).

Разуменне таксісу эвалюцыянавала. Так, калі ў Л. Блумфілда і Б.Л. Уорфа разгледжана простае, элементарнае суаднясенне (суразмяшчэнне) некалькіх дзеянняў, то Р.В. Якабсон прапанаваў два тэрміны: незалежны таксіс і залежны таксіс. У яго трактоўцы «таксіс характэрызуе факт, які паведамляецца, адносна іншага факта, які паведамляецца, і безадносна факта паведамлення»

(Якобсон 1972, 101). Незалежны таксіс у Р.В. Якобсона не тлумачыцца, а тэрмін «залежны таксіс» аб'ядноўвае разнапланавыя адносіны да незалежнага дзеяслова, прычым не толькі часавыя (адначасовасць, папярэднічанне і г. д.), але і іншыя (напрыклад, уступальныя).

А.У. Бандарка і яго калегі спецыяльна даследавалі названую з'яву ў шэрагу прац па функцыянальнай граматыцы і прапанавалі сваё разуменне таксісу: «Семантычная катэгорыя таксісу трактуецца намі як часавыя адносіны паміж дзеяннямі (у шырокім сэнсе, уключаючы любыя значэнні прэдыкатаў) у рамках цэласнага перыяду часу, які ахоплівае значэнні ўсіх кампанентаў змешчанага ў выказванні поліпрэдыкатыўнага комплексу» (Теорія... 2003, 234). Пад залежным таксісам А.У. Бандарка разумее «часавыя адносіны паміж дзеяннямі, адно з якіх з'яўляецца асноўным, а іншае – другарадным (спада-рожным)»; пад незалежным – «часавыя адносіны паміж дзеяннямі пры адсутнасці экспліцытнай, фармальна выяўленай градацыі асноўнага і другараднага дзеяння» (Теорія... 2003, 239; гл. таксама: Кудинова 2008; Семёнова 2004).

Яшчэ шырэйшае разуменне таксісу прапаноўваюць Г.А. Золатава і Н.К. Аніпенка: для іх гэта проста адносіны паміж любымі прапазіцыйнымі адзінкамі (гл. Золотова 2004, 235–237). У адрозненне ад класічных ідэй Блумфілда ды Якобсона і ў адрозненне ад усіх іншых даследчыкаў яны нават выносяць таксісныя адносіны за межы тэксту і знаходзяць іх паміж дзеяннем у творы і стварэннем твора. На наш погляд, гэта абсалютна непрымальна, бо разбурае саму ідэю таксісу як дапасавання, узаемнай пагоджанасці апісаных дзеянняў. Таксіс абстрагаваны ад часу паведамлення, таксісныя адносіны паміж прэдыкатамі аднаго выказвання ніяк не залежаць ад часу прамаўлення гэтага выказвання. Змена камунікацыйнай сітуацыі не ўплывае на таксіснае значэнне.

2. Асноўныя таксісныя тыпы. Самай слушнай падаецца тыпалогія таксісу, нядаўна прапанаваная В. С. Хракоўскім. У ёй улічаны тыпалагічныя звесткі і асаблівасці шэрага рознаструктурных моў. Так, «таксіс – гэта катэгорыя, якая рэалізуецца ў біпрэдыкатыўных (і шырэй поліпрэдыкатыўных) канструкцыях, дзе рознымі граматычнымі сродкамі маркіруецца часавая лакалізацыя (адначасовасць/неадначасовасць: папярэднічанне, наступнасць) адной сітуацыі P_1 адносна другой сітуацыі P_2 , чыя часавая лакалізацыя характарызуецца адносна часу маўлення, гэта значыць незалежна ад якойсьці яшчэ сітуацыі P_n . Калі канкрэтныя таксісныя значэнні маркіруюцца з дапамогай тых ці іншых спецыялізаваных дзеяслоўных формаў, то ў гэтым і толькі ў гэтым выпадку можна казаць пра таксіс як пра няшыфтарную граматычную катэгорыю дзеяслова» (Храковский 2003, 37).

У беларускай мове неабходна адрозніваць канструкцыі з фонавым (дадатковым) таксісам (прыклады (1), (2)) і няфонавым (асноўным) таксісам (прыклад (3)):

- (1) *...Нягучны дзіцячы вокрык даваў яму знаць, дзе пасвіцца вясковы статак* (В. Быкаў. Аблава).
- (2) *Я толькі крэкнуў. І, можа б, нават і згадзіўся, таму што паспеў дужа прывязацца да яе* (У. Караткевіч. Чорны замак Альшанскі).
- (3) *І чуць толькі // Узнялося булбатачак колькі, // Дык дзядзька зараз стаў пакрышку // Ў чыгунычк клёцкі кідаць з лыжкі...* (Я. Колас. Новая зямля).

У прыкладзе (1) асноўныя адносіны паміж двума дзеяннямі – дапаўняльныя (аб'ектныя). Пры гэтым дзеяслоў даданай часткі перадае не абсалютнае значэнне – «цяперашні час» (гэта значыць ён не ўказвае на супадзенне моманту дзеяння з момантам гутаркі, з сучаснасцю), а адноснае – «адначасовасці»: ён паказвае, што другое дзеянні адбываецца адначасова з першым. Значыць, да асноўных аб'ектных адносін дадаюцца другасныя – таксісныя. Аналагічна ў прыкладзе (2) асноўныя, прычынныя, адносіны ўскладняюцца дадатковымі – таксіснымі (папярэднічанне).

У адрозненне ад прыкладаў (1) і (2) у прыкладзе (3) адносіны паміж прэдыкатамі і сітуацыямі адназначныя і адзіныя – часавыя (таксісныя). Задача першага прэдыката (*узнялося*) – апісаць сітуацыю пачатку дзеяння, пазначанага другім прэдыкатам (*стаў кідаць*).

Да фонавага таксісу блізка валентнасны, які мы знаходзім у складаназалежных з даданымі дапаўняльнымі ці ў аналагічных бяззлучнікавых сказах. У іх залежная частка эквівалентная аргументу апорнага прэдыката, яна запаўняе валентнасць галоўнага дзеяслова мыслення, успрымання ці маўлення. Без такога дадатку у выглядзе даданага члена ці залежнай прэдыкатыўнай часткі дзеяслоў амаль не ўжываецца.

- (4) *Не адразу зразумеў, дзе ён, спярша падалося – на тарфянішчы пад Котласам і што спазніўся на працу. Але, расплюшчыўшы вочы, сцяміў: Котлас далёка. Ён – дома* (В. Быкаў. Аблава).
- (5) *Адчувала ягоная душа, што дзень прынясе новыя трывогі* (В. Быкаў. Аблава).

У прыкладзе (4) нулявыя звязкі абазначаюць існаванне не ў сучаснасці, што тыпова для нуля (*Леця – герой. За поплавам глеба ўрадлівейшая*), а мінулае. Да асноўных аб'ектных адносін тут дадаюць

* За межамі гэтага азначэння застаюцца гнамічныя выказванні тыпу *Верцячыся вакол сваёй восі, Зямля адначасова верціцца вакол Сонца*.

ца тэмпаральныя – перад намі таксіснае значэнне адначасовасці. Пры гэтым другая частка складанага сказа (*дзе ён; Котлас далёка*) запаўняе абавязковую валентнасць прэдыката *зразумець* (*сцяміць*): яна выступае як аргумент. Аналагічна ў прыкладзе (5) даданая дапаўняльная функцыянальна тоесная назоўнікаваму дапаўненню (*адчувала боль, трывогу, ціск, каханне і г. д.*).

Такім чынам, найбольш цікавымі і перспектыўнымі для даследавання ўяўляюцца канструкцыі з невалентнасным няфонавым таксісам. У іх лагічна вылучыць значэнні наступнага, адначасовага і папярэдняга дзеяння. Гэта мы і разгледзім далей, засяроджваючыся на апошнім.

3. Сродкі выяўлення таксісу ў беларускай мове.

3.1. Інвентар сродкаў. У беларускай мове для выяўлення таксісных адносін выкарыстоўваюцца такія сродкі:

– дзеепрыметнікі (*знойдзены, набыты, прынесены і г. д.*);

– дзеепрыслоўі (*жнучы, гулячы, завітаўшы і г. д.*);

– складаназалежныя сказы з даданымі часу і адпаведнымі злучнікамі: *аж (ажно) пакуль, да таго як, з таго часу як, з той пары як, калі, ледзь, ледзь толькі, між тым як, пакуль (покуль, покі), па меры таго як, пасля таго як, перад тым як, перш чым, раней чым, толькі, толькі што, у той час як, чуць, чуць толькі, як, як толькі і інш.*;

– часавыя прыслоўі: *затым, заўтра, напрудвесні, падчас, пасля, потым, пры гэтым (тым), разам з гэтым (тым), улетку, учора і інш.*;

– назоўнікі з часавымі прыназоўнікамі: *а, аб, ад (ада), адначасна з, адначасова з, бліз, блізка, да, далёка (далей) ад (да, за), з, за, звыш, з канца, з часу (часоў), к, каля, ля, між, на, назад, напачатку, на працягу, напроці (напроціў, наўпроць дыял.), насупраць (насупроць), па, пад, пад час (падчас), па меры, паміж, паперад, паралельна з, пасля (апасля), пасярод, перад (пран састарэл., дыял.), побач, праз, пры, разам з, супраць (проці дыял., супроці дыял., супроціў дыял., супроць, проціў дыял.), сярод, таму (гэтаму) назад, у, у аб'ёме, у выпадку, цераз і інш.*

3.2. Камбінацыі таксісных сродкаў. Як і ў іншых мовах, стандартнай (прататыпічнай) з'яўляецца камбінацыя № 1: апорная форма – гэта фінітная форма дзеяслова, а залежная – нефінітная (недзеяслоўная).

Спалучальнасць (не)залежных і (не)фінітных формаў

№ п/п	Залежная форма	Апорная форма	Наяўнасць
1	Нефінітная форма	Фінітная форма	+
2	Нефінітная форма	Нефінітная форма	(+)
3	Фінітная форма	Фінітная форма	+
4	Фінітная форма	Нефінітная форма	–

З а ў а г а . Знак «+» паказвае, што канструкцыі з адпаведнымі формамі распаўсюджаныя, знак «(+）」 – што нераспаўсюджаныя, маюць абмежаванні, а знак «–» – не ўжываюцца. (Табліца падрыхтавана на аснове даследавання (гл. Храковский 2003, 38).)

Невалентнасны няфонавы таксіс магчымы ў простых няўскладненых, простых ускладненых і складаных сказах. Разгледзім прыклады.

Залежная форма нефінітная + апорная форма фінітная:

(6) *Прыкрыўшы вочы рукою, Лотр сеў* (У. Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні). – Залежная форма – дзеепрыметнік.

(7) *Перад тым як рушыць, ніхто з камандзіраў не сказаў нічога, але калі рушылі адкрыта, значыць, немцы не супраціўляліся* (Быкаў В. Сьцяна). – Залежная форма – інфінітыў.

(8) *Пасля дажджоў прырэчнае балота шырока разлілося, заліло імшарыну...* (В. Быкаў. Аблава). – Залежная форма – назоўнік.

Залежная форма нефінітная + апорная форма нефінітная. Такія выпадкі рэдкія. Таму, для лепшага ўяўлення, прывядзём два прыклады.

(9) *Хлор Мамантовіч, шляхцюк, потым казаў мне, што гэта ён першы аб усім здагадаўся. Бо, вяртаючыся з горада ў засценак і сустраўшы гэтага аднаго па дарозе ў сваім плашчы, аж жажнуўся, палічыўшы яго за Хрыста* (У. Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні).

(10) *Маці, якая, прыбіраючы пасля вячэры посуд, сачыла за іх гаворкай з трывогай, адразу ўзрадавана адгукнулася* (І. Мележ. Людзі на балоце).

Залежная форма фінітная + апорная форма фінітная.

(11) *Пакуль пачуеш кроплю сілы, // То банк мо выматэе жылы...* (Я. Колас. Новая зямля)

(12) *Я, аднак, не сеў, пакуль не села яна* (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

3.3. Таксісныя канструкцыі – складаназалежныя сказы.

3.3.1. Складаназалежныя сказы з неспецыялізаванымі часавымі злучнікамі. Галоўны сродак сувязі – часавы злучнік *калі*:

Калі мы запалілі бяроству, ён схіліўся над слядамі (У. Караткевіч. Хрыстос прызямліўся ў Гародні).

Гэты злучнік трэба адрозніваць ад умоўнага злучніка *калі*:

- (13) ...**Калі** ў цябе ўжо сябры ў такіх гарадах жывуць – ясна, што ты за птушка (У. Караткевіч. Хрыстос прыязмліўся ў Гародні).
- (14) **А калі** будзе кіслым тварам настрой вам псаваць – пакарайце, – сказаў Камар (У. Караткевіч. Хрыстос прыязмліўся ў Гародні).

Калі апісваецца мінулае, размежаваць умоўныя і часавыя адносіны нескладана. Цяжасці ўзнікаюць у сказах пра будучыню і, радзей, пра сучаснасць. У асобных выпадках размежаваць часавыя і ўмоўныя адносіны ўвогуле немагчыма (гл. ніжэй, а таксама першую фразу гэтага абзаца, у якой спалучаны ўмоўнае і часовае значэнні):

- (15) **Я буду рады, калі** ўдасца // Маім людцам у вашай ласцы // Хоць на кароценькі часочак // Заняць хоць цесенькі куточак. (Я. Колас. Новая зямля)
- (16) **Ня так проста прасякнуцца ідэалёгіяй арыстакратызму, калі** навокал пануе казаччына (С. Дубавец. Вострая Брама).

Слова *калі* – гэта часавы злучнік, які выкарыстоўваецца і ў даданых адначасоваці, і ў даданых неадначасоваці. Для адлюстравання тых жа адносін ужываецца і злучнік *як*. Пры неадначасовых дзеяннях ён сігналізуе пра хуткую змену сітуацый. Яшчэ адно адрозненне (на думку асобных аўтараў) такое: «Злучнік *як* надае сінтаксічнай канструкцыі адценне размоўнасці, у той час *як* злучнік *калі* – стылістычна нейтральны» (Граматыка... 1962, 618). Гэтае стылёвае адрозненне пазначаецца, аднак, не ўсімі аўтарамі і адсутнічае, у прыватнасці, у акадэмічным тлумачальным слоўніку (гл. Тлумачальны слоўнік... 1984, 496).

- (17) **Як** пачало змяркацца, [Хведар] устаў, пайшоў краем кустоўя ў бок вёскі (В. Быкаў. Аблава).
- (18) **Як** верашчака ў дно спадала, // То маці есці пакідала // Ды йшла ў камору па другое, // Яшчэ больш смачнае, ядкае... (Я. Колас. Новая зямля)

Пазначаная вышэй «хуткая змена падзей» пры злучніку *як* назіраецца не заўсёды. Акрамя таго, само паняцце «хуткі» няпэўнае, адноснае.

- (19) **Дайшоўшы да Косічаў, Ілля застаўся тут спярша парабкам, а потым, як** адчынілася школка, перайшоў у яе вартаўніком, а заадное і прыбіральшчыкам (В. Адамчык. Леанарда).
- (20) **Так і не пабачыліся браткі аж з чатырнаццатага, як** абодвух узялі на вайну (В. Быкаў. Аблава).

Злучнік *як* рэгулярны ў ідэаматызаваных сказах са зваротамі *не паспеў...*, *як...*; *не прайшло і...*, *як...*; *не мінула і...*, *як...* і да т. п. Хоць такія сказы і адносяць да складаназалежных, вылучыць у іх галоўную і даданую частку нялёгка з-за ўзаемнага падпарадкавання.

- (21) **Яна нават не паспела апомніцца, як бразнулася** плячмі ўпоперак ложку (В. Адамчык. Леанарда).
- (22) **Не прайшло і пяці хвілін, як ганцы пусціліся** конна з маёнтка (З. Бядуля. Салавей).

3.3.2. Складаназалежныя сказы са спецыялізаванымі часавымі злучнікамі папярэднічання.

Акрамя злучнікаў *калі*, *як*, што выкарыстоўваюцца і ў даданых адначасоваці, і ў даданых неадначасоваці, ёсць шэраг злучнікаў, якія перадаюць толькі неадначасоваць.

- (23) **Як толькі** ён яе дагоніць, // Як пёрка носіць на руках, // Смяецца, весела гамоніць, // Хоць там дзяўчыну мучыць страх (Я. Купала. Магіла льва).
- (24) **Толькі** настаў дзень, доктар зірк, ці жыў селянін? (У. Галубок. Вясковыя астраномы).

Як бачым, у даданых папярэднічання выкарыстоўваюцца звычайныя формы прошлага часу, якія, захоўваючы значэнне мінулага і грамема прошлага часу (абсалютны час), набываюць таксіснае значэнне папярэднічання (адносны час).

3.3.3. Праблема плюсквамперфекту. Існуюць і спецыяльныя, таксісныя, формы тыпу *быў сказаў*, якія як раз і абазначаюць дзеянне ў мінулым, што скончылася перад іншым дзеяннем у мінулым ці было перарвана іншым дзеяннем у мінулым.

- (25) **Праз некаторы час можна было пабачыць, што гэта не хата палясоўшчыка і не будан смалакура, як я падумаў быў** спачатку, а нейкая вялікая будыніна, занадта вялікая нават для гарадскога дома (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).
- (26) **Засынаючы, летуцеў аб Менску, аб сацыялістычным будаўніцтве, аб радасным жыццці ў бацькаўшчыне ўсіх працоўных. Бо ўжо быў канчаткава наважыўшыся** ехаць у БССР (Ф. Аляхновіч. У кіпцюрах ГПУ).

У навукоўцаў няма адзіства поглядаў на правільнасць, нарматыўнасць, значэнне і кваліфікацыю такіх формаў. Найчасцей гэтыя формы ўжываюцца пры наяўнасці другога прэдыката і абазначаюць першае, больш ранняе дзеянне. Дадзенае значэнне папярэднічання з'яўляецца для іх асноўным і найбольш частым, аднак не адзіна магчымым. Так, нярэдка да яго дадаецца яшчэ значэнне незакончанага, перарванага дзеяння, якое можна назваць «антырэзультатыў»:

- (27) *Бекеш хацеў быў утрымаць Крыштофіча, але францысканец мякка вызваліўся* (У. Караткевіч. Хрыстос прыямліўся ў Гародні).
- (28) *Пятрок ужо хацеў быў перахрысціцца з палёгкай, як у той час у варотцы з-пад ліпы з гарода, нязручна выварочваючы перадох, увапхнуўся рыжы конік з фурманкай, у якой тузаў лейцамі паліцай Каландзёнак* (В. Быкаў. Знак бяды).

Акрамя таго, такія формы сустракаюцца і ў простых сказах, і ў галоўных прэдыкатыўных частках складаных сказаў, дзе не заўсёды можна адрозніць прошлы час ад перадпрошлага:

- (29) *Гэтак вось і Амілья спахмурнела была, калі чарга прыйшла і да Андрэевай старой хаты...* (К. Чорны. Лявон Бушмар)...

Тут складаная дзеяслоўная форма абазначае не папярэдняе дзеянне, што тыпова для такіх, умоўна кажучы, плюсквамперфектных формаў, а наступнае, прычым папярэдняе дзеянне перадаецца звычайнай, простаю, формай прошлага часу (перфектам).

3.3.4. Таксісныя канструкцыі – ускладненыя сказы з нефінітнай формай. Гэтыя канструкцыі ўжываюцца шырока. Асноўныя тыпы нефінітнага ўскладнення такія:

1) дзеепрыслоўны зварот: (30) *Бяздзетны пан забраў яго к сабе, адзяваў па-панску і, падвучыўшы крыху, аддаў пасля ў горад вучыцца* (З. Бядуля. На Каляды к сыну);

2) дзеепрыметны зварот: (31) *Пасля Пятрок паўдня біў кукай глыжы і аднойчы ўранку ўзваліў на сябе паўторбы ячменю, узяў плеценую з саломы сьвалку* (В. Быкаў. Знак бяды).

Сказы першага тыпу (дзеепрыслоўныя) абавязкова павінны быць аднасуб'ектнымі, другога тыпу (дзеепрыметныя) – неабавязкова.

3.3.5. Таксісныя канструкцыі – простыя няўскладненыя сказы. Яны ўзнікаюць пры згортванні залежнай, другараднай прапазіцыі да слова ці словазлучэння. Найчасцей (але не заўсёды) тут ужываюцца аддзяслоўныя назоўнікі:

- (32) *Па абедзе... закаханаму чалавеку найлепшы ратунак – хадзіць аднаму па шашы ў полі...* (М. Гарэцкі. У чым яго крыўда?).

- (33) *Колькі ж гэта ў яго было літар у старабеларускім алфавіце? Ну, у часы Кірылы Тураўскага было сорок дзве* (У. Караткевіч. Чорны замак Альшанскі).

Безумоўна, такія канструкцыі, калі назоўнік (прыметнік, прыслоўе) самастойна рэпрэзентуюць прапазіцыю, не зусім тыповыя, бо яе апісанне найпрост звязана з прэдыкатыўнасцю. Прэдыкатыўнасць жа – характэрнае значэнне дзеяслова, а не іншых часцін мовы: «...у практыцы маўленчай дзейнасці, у працэсе шматразовага і шматтаблічнага адлюстравання разнастайных сітуацый аб'ектыўнай рэчаіснасці ў кожнага паняцця фарміруецца пэўнае “кола абавязкаў”. І вось гэтая стрыжнёвая, найбольш тыповая функцыя паняцця ўвасабляецца ў моўным матэрыяле, у знешнім маўленні. У глыбіні гістарычнага развіцця мовы тыповая функцыя паняццяў паслужыла асновай для замацавання за пэўнымі семантычнымі класамі слоў пэўнай сінтаксічнай функцыі – так фарміруюцца часціны мовы, якія па меры сваёй крышталізацыі і марфалагізацыі становяцца ўсе больш гнуткім класіфікацыйным (парадыгматычным) і спалучальным (сінтагматычным) сродкам у моўных сістэмах» (Норман 1978, 29). У старабеларускіх тэкстах таксама можна назіраць сінкрэтызм сінтаксічных функцый і нетыповае выяўленне прэдыкатыўнасці праз назоўнікі (гл. Мароз 2008). Асабліва часта назоўнікі як кандэнасаваныя рэпрэзентанты прапазіцыі сустракаюцца пры датаванні падзей у летапісах (гл. далей прыклады з Баркулабаўскай хронікі):

- (34) *За владыку Варсановия, за митрополита Иону, року 1568... села: Вендорож, Куты, Ловечы, Будиша людми прихожими засадили.*

- (35) *Року 1594 за кроля Жикгимонта Третега, за митрополита [Рагозу], за владыку полоцкого Афанасия Терлецкого... паном Федором Глетивским сооружен и посвящен бысть храм святого великомученика Георгия...*

Калі на папярэдняе дзеянне ўказваюць аддзяслоўныя назоўнікі, то гэта інтуітыўна яшчэ больш-менш зразумела, гэта яшчэ можна патлумачыць іх дэрывацыйнай гісторыяй і палічыць нетыповым увасабленнем значэння дзеяння. Такое значэнне, трапіўшы ў абалонку назоўніка, імкнецца ўсё ж злучыцца з сінтаксічнай функцыяй сваёй прататыпічнай часціны мовы, гэта значыць дзеяслова, спрабуе выявіць сваю прэдыкатыўнасць і незалежнасць у выказванні.

Цяжэй растлумачыць прэдыкатыўныя ўжыванні лакатыўных сірканстантаў, якія не з'яўляюцца аддзяслоўнымі назоўнікамі.

- (36) *...Я павярнуўся і пайшоў дадому. Я ішоў і амаль роў ад крыўды. У пакоі я агледзеў рану: глупства, драпіна верхняга плечавога мускула. Але за што? За што?* (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

- (37) *Я... не вельмі думаў пра гэта, калі ўвайшоў у невялікі свой пакой без засаўкі на дзвярах і паставіў свечку на стол. У пакоіку быў ложкак, шырокі, як поле бою пад Койданавым. Над ложкам стары балдахін* (У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха).

(38) ...*Мішка Расевіч паехаў наведцаў Вольгу. <...> Над частаколам высунулася галава Рудога, і хутка яго сустракала Вольга. У хаце Мішка скінуў кажух, хацеў прысесці на лаўку...* (К. Тарасаў. Пагоня на Грунвальд).

(39) *У хаце вучням не сядзіцца – // Прайшла ахвота ў іх вучыцца...* (Я. Колас. Новая Зямля).

У прыкладах 36 і 38 назойнікі (*у пакоі, у хаце*), маюць не звычайнае лакатыўнае значэнне, а тэмпаральнае. Яны набываюць часовае значэнне, паведамляюць не проста пра месца, (як у прыкладах (37) і (39)), а пра пераход на гэтае месца (гэта значыць пра дзеянне), які папярэднічаў асноўнаму дзеянню. У такіх выпадках выказванне, што фармальна з'яўляецца монапрэдыкатывым, ператвараецца ў поліпрапазіцыйнае.

4. Высновы. Катэгорыя таксісу апісвае размяшчэнне дзеянняў у плыні часу, сярод іншых прыгада-ных падзей і безадносна да моманту гутаркі. Яна цесна звязана з катэгорыямі трывання, часу, стану. Пры аналізе яе сродкаў выяўлення даводзіцца вырашаць розныя сумежныя праблемы, узгадняць іх разуменне з агульнай сістэмай беларускай мовы. У прыватнасці, увагі патрабуюць пытанні канверсіі, другаснай прэдыкацыі, статуса плюсквамперфекта, незалежных дзеепрыметнікаў і іншых сродкаў выяўлення прэдыкатывнасці. Канкрэтна-моўная паверхневая рэалізацыя таксісна рэлевантных кампанентаў семантыка-сіntaxічнай мадэлі сказа залежыць ад камунікатывнага задання, стылю, асабістых маўленча-дыкурсных прыхільнасцей аўтара, фанемна-марфемнай будовы слова, лексічнага значэння кораня і словаўтваральных значэнняў афіксаў і інш.

ЛІТАРАТУРА

- Бетеня Е. П. Способы выражения предшествования действия (на материале сопоставления белорусского и английского языков) // Вестн. Минск. гос. лингв. ун-та. Сер. 1: Филология. 2005. № 18. 2005. С. 7–18.
- Всеволодова М. В. Средства выражения временных отношений в современном русском языке. М., 1975.
- Граматыка беларускай мовы: у 2 т. Т. 1. Марфалогія / Рэд. К.К. Атраховіч, М.Г. Булахаў. Мн., 1962.
- Золотова Г. А. Коммуникативная грамматика русского языка [2001] / Г.А. Золотова и др. М., 2004.
- Козинцева Н. А. Временная локализованность действия и ее связи с аспектуальными, модальными и таксисными значениями. Л., 1991.
- Кудинова Н. Л. Средства выражения категории таксиса в англоязычном дискурсе: АКД. М., 2008.
- Мароз В. К. Устойливая формулы часу ў беларускай летапіснай традыцыі // Бел. лінгвістыка. 2008. Вып. 61.
- Норман Б. Ю. Синтаксис речевой деятельности. Мн., 1978.
- Семёнова Н. В. Категория таксиса в современном русском языке: АДД. М., 2004.
- Теория функциональной грамматики: введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис [1987] / Отв. ред. А.В. Бондарко. М., 2003.
- Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. / Пад агульн. рэд. К.К. Атраховіча. Мн., 1988. Т. 5. Кн. 2.
- Храковский В. С. Категория таксиса (общая характеристика) // Вопросы языкознания. 2003. № 2. С. 32–54.
- Цясевіч А. М. Часовае значэнне папярэднічання і сродкі яго выражэння ў сучаснай беларускай мове // Бел. лінгвістыка. 1987. Вып. 32. С. 16–23.
- Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол [1957] // Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972. С. 95–113.
- Comrie B. Tense. Cambridge, UK, 1985.
- Fabricius-Hansen C. Tense // Encyclopedia of language and linguistics / ed.-in-chief K. Brown. 2nd ed. Oxford, 2006. Vol. 12. P. 566–573.

Паступіў у рэдакцыю 28.05.09.